

Рожелюк В. М.,
кандидат економічних наук, доцент
Тернопільський національний економічний університет

БАЛАНСОВІ ТЕОРІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ БАЛАНСОВИХ ФОРМ ЗВІТНОСТІ

Анотація. У статті розкрито теоретичні дослідження формування балансових теорій в міжнародній економічній науці та вітчизняній практиці обліку та звітності, визначено основні напрями удосконалення формування балансових показників та їх використання в управлінні підприємством.

Annotation. The author researches the vital questions of perfection method and technique of forming and use of accounting balance on an enterprise, basic principles of registration policy's conduct, realization of inventory and preparation of the consolidated accounting balance.

Ключові слова: балансові форми звітності, бухгалтерський облік, фінансова звітність, облікові теорії.

Постановка проблеми. Основним джерелом та передумовою формування балансових форм звітності стало заснування та розвиток балансової теорії. Саме балансова теорія, з точки зору обґрунтування методу подвійного запису, внесла суттєвий перелом в теорію обліку. Подвійний запис став пояснюватись змінами, що відбулися в складових частинах балансу під впливом операцій, які відображаються на рахунках. Ці зміни не можуть порушити балансового рівняння між активом і пасивом. Господарські ж операції відображаються як рівні і протилежні зміни в складових частинах активу чи пасиву, або як одночасні зміни в активі та пасиві. При вивченні характеру впливу господарських операцій на баланс було встановлено, що всі без винятку господарські операції є подвійними за самою своєю природою, оскільки всі вони викликають подвійну зміну балансу, причому таку, що рівність підсумків активу і пасиву балансу ніколи не порушується. Звідси

виводиться основний обліковий закон - закон подвійності в розумінні подвійного впливу на баланс кожної господарської операції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кожна школа бухгалтерського обліку свого часу брала за базу певну науку. Так, для представників італійської школи базовою наукою було право, французької – політична економія, німецької – математика, англо-американської – психологія [1].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз різних шкіл бухгалтерського обліку, їх погляди на процеси формування балансових теорій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом тривалого проміжку часу процес побудови і верифікації теорій займав дослідників, що цікавилися філософією науки. Але в сфері бухгалтерського обліку це питання стало темою дослідження і обговорення зовсім недавно, що виявилось в різних формах, починаючи зі спроб виявити взаємозв'язок між теорією і практикою обліку і закінчуючи більш абстрактними пошуками в області метафізики і філософії. В якості основних характеристик теорії виділяють наступні (рис. 1).

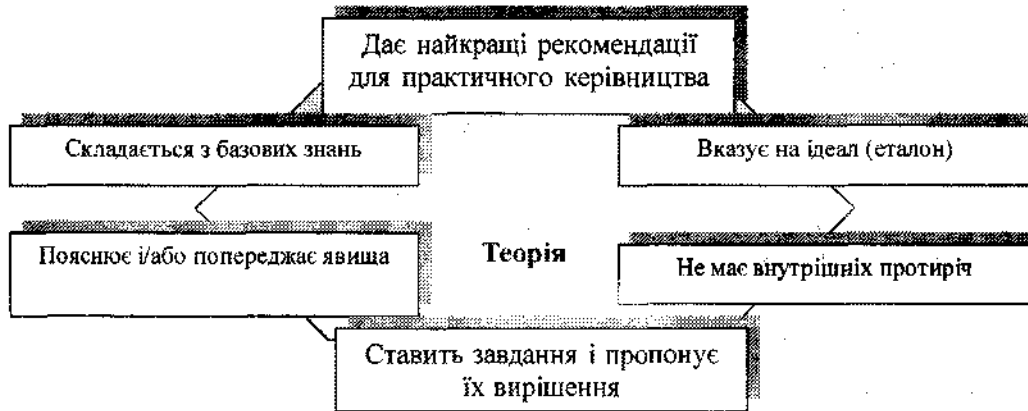

Рис. 1. Основні характеристики теорії

Поділ економічної думки на різні теорії та школи, що пропонували різні автори, наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Облікові теорії та школи в працях різних авторів

Автор	Облікові теорії
Галаган А.М. Учебник счетоведения. – М.: "Общее счетоведение". Ч I, 1916	– балансова – мінова – юридична – економічна – теорія Л. Гомберга
Гальперин Я.М. Учебник балансоведения (методы учета на основе баланса) Часть I. Изд. Практического Счетоводного Института им. Г. Зиновьева. Тифлис, 1926. – 288 с.	– схоластична – персоналі стична – мінова – школа рахунків господарських явищ – двох рядів – позитивна – школа балансу
Гуляев А.И. Начала коммерческого счетоводства. 1913	– економічна – правова – балансова – математична – філософська
Маздоров В.А. История развития бухгалтерского учета в СССР (1917 – 1972 гг.). М.: "Финансы", 1972. – 320 с.	– правова – мінова – теорія двох рядів або математична – логічна

Отже, огляд облікових теорій переконує, що брати за основу погляд конкретного автора (авторів) при вивченні цієї проблеми практичне неможливо. Названі теорії необхідно класифікувати

за певними ознаками, що полегшить вивчення питання становлення та розвитку світових облікових теорій.

На думку М.С. Помазкова [2], ту чи іншу облікову теорію економічного напрямку можна будувати на підставі двох протилежних точок зору. Одна з них виходить з логічної послідовності: баланс – рахунок; друга відштовхується від рахунку, звідки здійснюється перехід до поняття балансу (рахунок – баланс). У зв'язку з цим вчений поділяє матеріалістичні теорії на дві групи, а саме: теорії аналітичного характеру і синтетичні (балансові) теорії.

М.С. Помазков наводить наступну класифікацію облікових теорій, базисом якої виступають основні фактори господарства: господарюючий суб'єкт і об'єкт господарської діяльності (рис. 2).

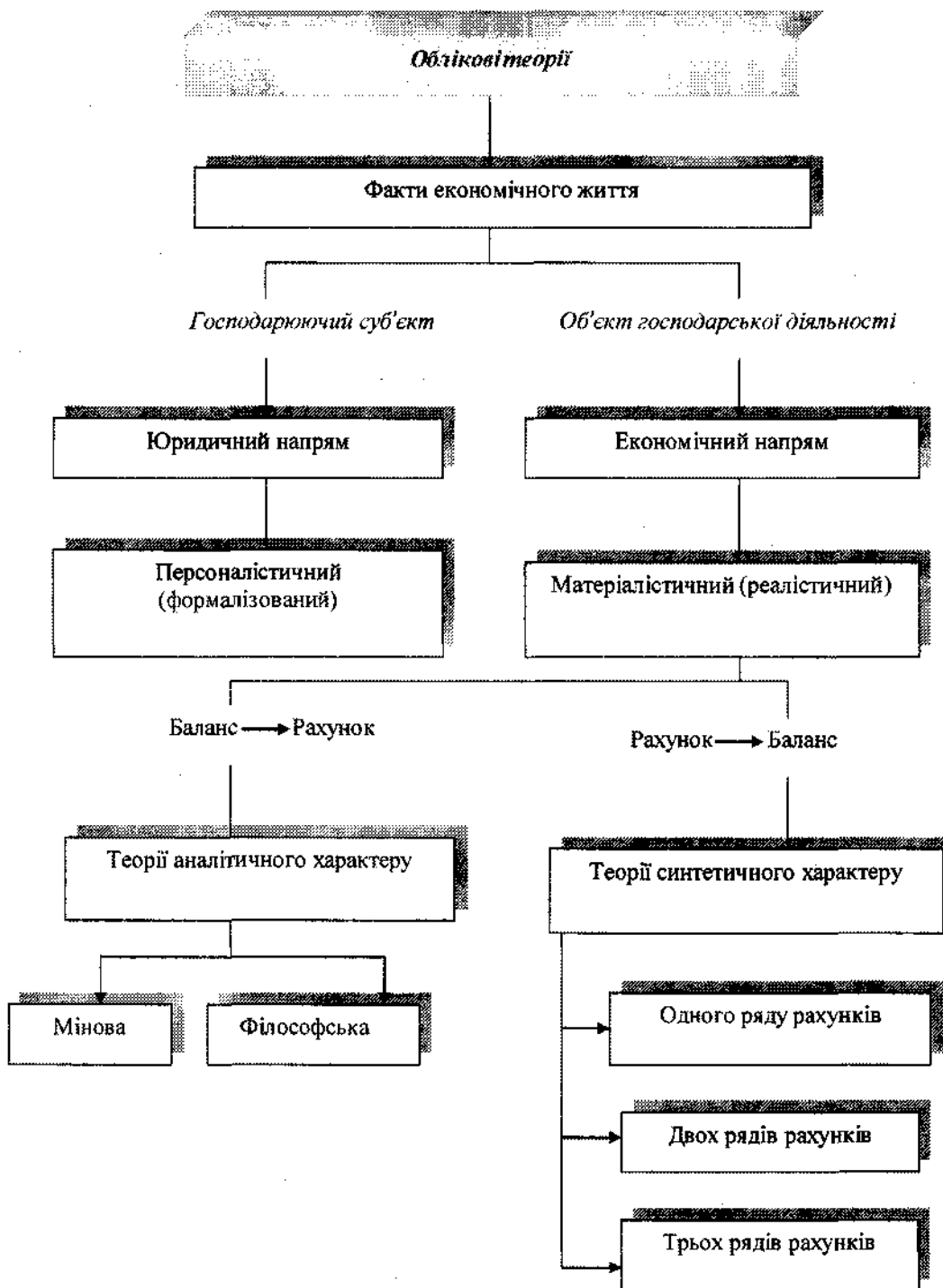

Рис. 2. Класифікація облікових теорій за М.С. Помазковим

Балансової теорії дотримувались майже всі відомі представники облікової думки.

Щодо автора теорії й досі ведуться гострі дискусії. На думку Я.М. Гальперіна [3], авторство балансової теорії німецьким науковцям, які стверджують, що її вперше запропонував і обґрунтував німецький професор Альберт Кальмес [4] в 1912 р., приписано несправедливо. Балансова теорія обліку створена не в Німеччині, а в Росії, причому її виникнення належить не до 1912 р., а до 1889 р.

Перша робота з балансової теорії була написана І.П. Руссіяном [5]. Його праця "Теория двойного счета имущества" (1889) представляла собою витяг з його ж твору "Основания двойной бухгалтерии", де вперше були висвітлені основи балансової теорії обліку.

Після цього в 1900 р. в Одесі вийшла праця, яка мала назву "Краткий учебник коммерческой бухгалтерии" [6], автором якої є М.С. Лунський, і в якій вперше були викладені основні моменти нової балансової теорії обліку.

Між представниками теорії балансу і теорії рахунку розгорталась запекла боротьба. В 1908 р. в Московському товаристві бухгалтерів виступив Г.А. Бахчисарайцев з доповіддю на тему: "Як потрібно вивчати бухгалтерію. Думки про закон подвійного запису і про баланс". Автор стояв на позиціях теорії балансу, і між ним і автором теорії рахунку Є.Є. Сівєрсом дещо пізніше відбувся диспут в Товаристві розробки і розповсюдження облікових знань.

В 1909 р. відомий вчений проф. Р.Я. Вейцман підготував до першого видання "Курс счетоводства" [7], який отримав загальне визнання і витримав 17 перевидань. В цій роботі автор дотримувався позиції балансової теорії. В 1910 р. в Красноярську вийшов з друку додаток до книги Н.А. Попонова "Математический метод бухгалтерии" [8], де була дана математична інтерпретація балансової теорії, що застосовувалась до трактування її Г.А. Бахчисарайцевим.

Подальшого розвитку та поглиблення балансова теорія набула в працях відомого теоретика російського обліку дореволюційного періоду О.П. Рудановського, перша друкована праця якого "Общая теория учета" вийшла в 1911 р. [9].

О.П. Рудановський підняв значення балансу на небувалу до того часу висоту, проголосивши баланс синтезом юридичних, економічних і фінансових відносин.

В працях О.П. Рудановського вперше отримала поглиблене трактування проблема горизонтального поділу балансу за функціональними ознаками, що призвело до розкладу єдиного балансу на окремі аналітичні баланси – постачання, виробництва та збуту. Принцип поділу балансу з успіхом використовувався і в радянській практиці.

Нова постановка питання про статичну і динамічну балансу зробили ім'я О.П. Рудановського відомим далеко за межами Росії. Не випадково в 1921 р. швейцарський професор І.Ф. Шер в своїй праці "Бухгалтерия і баланс" [10] посилався на О.П. Рудановського як на одного з тих вчених, які по-новому поставили проблему статичної – динамічної балансу.

Найбільш характерною та цікавою із зарубіжних балансових теорій можна вважати так звану господарську теорію в тому її варіанті, який був обґрунтований відомим німецьким автором М. Берлінером в другому томі його "Buchha Uungs und Bilanzlehre" [11]. Господарська теорія М. Берлінера являє собою балансову або синтетичну теорію одного ряду рахунків в економічному напрямку.

Так, за М. Берлінером, баланс господарства повинен давати картину не стільки стану та складу майнової маси, скільки як і між ким повинна бути розподілена наявна маса майна у випадку припинення діяльності господарства. Через це в балансі з лівої сторони (або в активі) відображають наявне майно, а з правої сторони (або в пасиві) – план розподілу цього майна. Таким чином, обидві статті пасиву, тобто борги та чистий капітал, мають з точки зору обліку однакові властивості, оскільки вони обидві показують, як майно повинно бути розподілено у випадку ліквідації господарства. Відповідно, чистий капітал є такою ж статтею Пасиву, як і борги.

Отже, за М. Берлінером, Чистий капітал є однією із статей Пасиву і, подібно до них, від'ємною величиною. Дане правило записів можна математично відобразити наступним чином:

- стан та збільшення Активу являє собою додатній обліковий запис;
- стан та збільшення Пасиву являє собою від'ємну облікову статтю;
- внаслідок зменшення активу виникає від'ємний запис;
- внаслідок зменшення пасиву - додатній запис;
- ліва (або дебетова) сторона кожного рахунку приймає від'ємні записи.

Чотири можливих випадки майнових змін - збільшення та зменшення додатного та від'ємного майна - потребують лише двох видів запису по рахунках, тобто на "+ сторінку" або на "- сторінку". І, оскільки кожний господарський оборот викликає подвійну зміну, то, відповідно, обліковий запис кожного обороту завжди зачіпає два рахунки таким чином, що одночасно при дебетуванні одного, кредитується другий, причому перший із записів додатній, а другий - від'ємний.

Згідно з господарською теорією являє собою додатні облікові статті, Пасив - від'ємні, а рахунки, в свою чергу, поділяються на дві сторони: 1) дебетову, призначену для запису збільшення

додатних статей та рівнозначного в математичному відношенні зменшення від'ємних статей і 2) кредитову - для запису зменшення додатних статей та рівнозначного в математичному відношенні збільшення від'ємних статей. Відповідно, тут ми маємо справу, по суті, з єдиним рядом рахунків, що однаково відображають на дебетовій своїй стороні статті зі знаком (+), а на кредитовій - з знаком (-).

У 80-х роках XIX ст. на перший план висувається балансова теорія двох рядів рахунків, авторами якої є Ф. Гюглі [23] та І.Ф. Шер [102]. В.А. Мачдоров цю теорію називає математичною теорією. Вона була досить популярною на Заході, особливо в Німеччині, значно вплинула на розвиток облікової думки російських теоретиків. Найбільшого розповсюдження вона набула в кінці XIX - початку XX ст. Видатними представниками цього напрямку були Ф. Гюглі (1887) і І. Ф. Шер (1890). Свого більш повного розвитку ця теорія набула в працях відомого швейцарського професора І.Ф. Шера, французького автора Леона Пті та австрійських авторів Р. Райша та І. Крайбіга.

Обґрунтування теорії двох рядів рахунків було подано Ф. Гюглі в його капітальній праці "Die Buchhaltungs-Systeme und Buchhaltungs-Formen". За Ф. Гюглі, в подвійній системі рахівництва є два ряди рахунків: майнові рахунки та рахунки Чистого Капіталу. Майнові рахунки містять на дебетовій стороні відомості про збільшення, а на кредитовій стороні - про зменшення складових частин майна. Рахунки Чистого Капіталу, навпаки, відображають на дебетовій стороні дані про зменшення, а на кредитовій - про збільшення Чистого Капіталу. Звідси, відповідно, можна зробити висновок про взаємну протилежність зазначених двох рядів рахунків. "З усього наведеного, - підсумовує Ф. Гюглі, - впливає просте та легко зрозуміле правило облікового запису: майнові рахунки повинні дебетуватися у випадку приросту частин майна та кредитуватися при зменшенні останніх, кожний рахунок на ту частину майна, яку він представляє. Рахунки Чистого Капіталу при зменшенні майна дебетуються, а при збільшенні - кредитуються, кожний рахунок на той вид змін, який він відображає".

Для розгляду майна з погляду окремих його складових для обліку їх змін відкривається ряд рахунків, які Ф. Гюглі називає рахунками складових частин майна. Для отримання картини всього майна та для обліку зміни майна господарства в цілому Ф. Гюглі користується рахунком Капіталу, який потрібен для того, щоб дати відомості про розмір всього майна господарства, незалежно від того, з яких частин складається це майно. Як складові частини майна, так і все майно в цілому можуть піддаватися змінам. Ці зміни можуть бути негативними (зменшення) та позитивними (збільшення). Позитивні зміни складових частин майна відображаються в дебеті відповідних рахунків, а негативні - в кредиті; позитивні зміни всього майна в цілому відображаються в кредиті рахунку Капіталу, від'ємні - в дебеті того ж рахунку. Для зрозумілості записів різного роду зміни можуть проводитися не по рахунку Капіталу, а по особливих рахунках, які відкриваються для тимчасової заміни рахунку Капіталу, так званими результативними рахунками. Порядок записів по результативних рахунках такий же, як і по рахунку Капіталу. Позитивна зміна будь-якої складової частини майна тягне за собою або негативну зміну іншої складової частини того ж майна, або збільшення всього майна в цілому; звідси впливає, що кожна операція повинна бути записана в дебет одного рахунку та кредит будь-якого іншого рахунку, тобто має місце подвійний запис. Оскільки рахунки окремих частин майна і рахунок всього майна в цілому відображають, по суті, одне й те саме, тобто дають картину стану майна господарства, то звідси зрозуміло, що загальне сальдо рахунків окремих частин майна повинно дорівнювати загальному сальдо рахунків всього майна в цілому, тобто алгебраїчна сума сальдо рахунків першого порядку завжди дорівнює алгебраїчній сумі сальдо рахунків другого порядку.

Сутність теорії, за І.Ф. Шером, зводиться до наступного: весь комплекс засобів, якими розпоряджається господарство, необхідно розглядати з двох сторін: а) господарської і б) юридичної. Перша розглядає кількісний склад засобів, який включає як додатні елементи (матеріали, грошові кошти, дебіторська заборгованість), так і від'ємні (кредиторську заборгованість); друга - розглядає майно господарства в цілому як суму цінностей, що належать її власнику (дозволяє визначити величину капіталу).

Найцікавішими положеннями балансової теорії є дослідження вчених різних шкіл - німецького проф. Ф. Ляйтнера, грецького - К. Понайотопуло та видатного французького науковця Ж. Б. Дюмарше.

В 1926 році К. Понайотопуло на V Міжнародному конгресі рахівників в Брюсселі зазначав, що в основі рахівництва лежить та рівність, яка є обов'язковою для кожного господарства. - рівність між активною майновою масою господарства (Актив) і правами третіх осіб (Пасив) та власника даного господарства (Капітал), які розповсюджуються на цю майнову масу. Така рівність визначається рівнянням $A = P - K$, яке в той же час і є вираженням балансу господарства.

Для всіх без винятку змін в активі, пасиві та капіталі під впливом господарських операцій підприємства відкриваються особливі двосторонні таблиці або рахунки, в яких стан та збільшення

активу, пасиву та капіталу записуються на тій же стороні, на якій вони знаходяться як в балансі, так і в наведеному рівнянні ($A = П + К$), а їх зменшення відображається на протилежних сторонах рахунків. Таким чином, схема рахунків активу, пасиву та капіталу, запропонована вченим, мала наступний вигляд (табл. 2)

Таблиця 2

Схема рахунків активу і пасиву за теорією трьох рядів рахунків

+ Дебет	Рахунок Активу	Кредит –
- Дебет	Рахунок Пасиву	Кредит +
- Дебет	Рахунок Капіталу	Кредит +

Подібну ж теорію висунув і Ф. Ляйтнер, який при цьому намагався пояснити основний характер теорії на основі відповідних прикладів.

Однією із спроб розвитку балансової теорії було вчення М.С. Помазкова про абсолютний баланс, висунуте в 1929 р. [2]. Суть цієї теорії полягає в тому, що подвійне розчленування засобів за їх складом і джерелами є лише окремим випадком більш загальної - "абсолютної" - моделі бухгалтерського балансу, яка може складатись з нескінченного ряду можливих розчленувань.

Вище при розгляді розвитку обліку в Німеччині в ХХ ст. було вже зазначено про виникнення в цей період динамічного трактування поняття балансу, справжнім автором якого був Е. Шмаленбах. В основу даної теорії покладено розмежування матеріальних результатів і матеріальних витрат, з одного боку, та грошових результатів (виручка) і грошових витрат (валові витрати), з іншого.

До динамічного напрямку трактування балансу належить і вчення В. Рігерз [12]. Проте ідеї динамічного балансу виступають у нього скоріше як тенденції, а не догми. Вчений вважав, що баланс може бути лише фінансовим документом. В бухгалтерії, вважав В. Рігер існує лише грошова одиниця виміру і ніякої іншої немає. Відповідно, бухгалтер веде облік лише в грошовому виразі і не звертає увагу на те, що курс грошової одиниці, її купівельна спроможність коливаються, він веде облік документів первинної вихідної інформації "просто фіксує факти в грошовому виразі". При цьому баланс за документальною оцінкою є правдивим, а гої час як будь-яка переоцінка статей балансу є суб'єктивною неправдою.

Висновки з даного дослідження. Вчення Ф. Шмідта [13] синтезує статичні динамічні трактування балансу. Органічний баланс, на думку Ф. Шмідта, необхідно складати щоденно. Ця вимога випливає з недоліку грошей як облікового вимірника. Їх купівельна здатність досить швидко змінюється, і, відповідно, чим довше звітний період, тим безглуздішими є вартісні характеристики. Звідси випливає висновок: чим швидше знецінюються гроші, тим частіше необхідно складати баланс. Останнє є особливо помітним в оцінці основних засобів. У зв'язку з цим органічний баланс має за мету усунути нестійкість грошового вимірника. Основним вимірником визнається натуральний, прибутком вважається лише те, що знайшло збільшення внаслідок звичайної основної господарської діяльності в активі, прибуток же, наприклад, від збільшення цін - величина вигадана.

Концепція балансу Г. Зоммерфельда [14], який прагнув до синтезу ідей Е. Шмаленбаха з інтерпретацією балансу, поданою Г. Бідерманом: об'єктом балансу вважається грошовий цикл (гроші - запаси - готові вироби - реалізація - гроші). На відміну від Ф. Шмідта, Г. Зоммерфельд визначав витрати за собівартістю, розрахунки якої дещо умовні, наприклад, сировина оцінюється за середніми цінами придбання протягом 5-10 років перед списанням. На думку представників цього напрямку баланс має дві мети:

- 1) виявлення фінансових результатів;
- 2) оцінка майнового стану підприємства.

Заради першої мети необхідно було суворо відрізнити доходи, перетворені на гроші, від нереалізованих, заради другої мети допускалась кон'юнктурна переоцінка майна.

Використана література

1. Головінов О.М. Поняття облікових теорій та їх функції // Консультант бухгалтера. – 2005. – №8. – С. 46 – 53.
2. Помазков Н.С. Позитивное направление в счетоведении: теория и практика учета. – Ленинград, 1929.
3. Гальперин Я.М. Учебник балансоведения (методы учета на основе баланса) Часть I. Изд. Практического Счетоводного Института им. Г. Зиновьева. Тифлис, 1926. – 288с.
4. Кальмес А. Фабричная бухгалтерия. – М., 1912.
5. Руссиян И.П. Теория двойного счета имущества. – М., 1889.
6. Лунский Н.С. Учебник коммерческой бухгалтерии. – Одесса, 1900.
7. Вейцман Р.Я. Курс счетоводства. – М.: Центросоюз, 1909.